

Professor Hubert Hermans begon zijn academische loopbaan als persoonlijkheidspsycholoog met de ontwikkeling van de zogenoemde prestatie-motivatietest. Toen ik mij daarin tijdens mijn studie psychologie in Leiden verdiepte, vond ik het een inventief idee dat de motivatie van mensen – vaak leerlingen – bestond uit drie onafhankelijk te meten indicatoren, namelijk de wens om te presteren (die als het ware de aanzet geeft tot het presteren), negatieve faalangst (die blokkerend werkt) en positieve faalangst (die juist stimulerend werkt). Met de wijsheid van nu, in het licht van een uitermate rijke en productieve loopbaan die volgde op deze eerste wetenschappelijke schepping, zou je kunnen zeggen dat het werk van Hermans toen al een dialogische opvatting van de persoonlijkheid impliceerde, met drie ik-posities die in onderlinge interactie het omgaan met taakeisen bepalen.

Inmiddels heeft Hermans de wens om persoonlijkheidsfactoren te meten achter zich gelaten. In plaats van een objectiverende benadering van de persoon, werkt hij nu veel meer aan het verhelderen van het zelfnarratief van en het verkennen van het dialogiserend perspectief op de menselijke persoonlijkheid. Hermans heeft in een autobiografisch werkje (2012) op zijn intellectuele ontwikkeling gereflecteerd. Aan prestatiemotivatie heeft Hermans zelf geen gebrek en zijn positieve faalangst lijkt het doorgaans te winnen van zijn negatieve. Dat blijkt niet alleen uit dat boek (inclusief

De veelheid en eenheid van het zelf

OVER HERMANS' PLEIDOOI VOOR EEN INNERLIJKE DEMOCRATIE

BESPROKEN

Hubert Hermans (2018). *Bedreigde psychodiversiteit. Pleidooi voor een innerlijke democratie*. Den Bosch: Gompel & Svacina.
Hubert Hermans (2018). *Society in the self. A theory of identity in democracy*. Oxford: Oxford University Press.

Michiel DE RONDE

de titel ervan), alsook uit zijn indrukwekkende oeuvre en de daaraan verbonden academische prestaties.

De ontwikkeling van zijn 'dialogical self theory' (DST) kan gezien worden als een groot internationaal succes. Onlangs werd in Portugal voor de tiende keer een tweejaarlijks internationaal congres over dat onderwerp georganiseerd. Ook de Dialogical Self Academy floreert (zie www.dialogical-self.com).

Innerlijke democratie

De jongste loot aan deze rijk gevulde stam zijn twee publicaties: een wetenschappelijke Engelstalige en een meer populaire Nederlandstalige, over (wat hij zelf noemt) de innerlijke democratie. Hermans maakt zich zorgen over de wijze waarop we elkaar in de publieke ruimte ontmoeten of, beter gezegd, niet ontmoeten. Daarom wil hij een bijdrage leveren aan de vitalisering van de democratie en wel via de weg van het stimuleren van de dialoog in jezelf. Door de meerstemmigheid in het eigen zelf te erkennen en de spanningsvolle rijkdom daarvan volop ruimte te geven, zal er ook meer basis ontstaan voor meerstemmigheid in de samenleving. Wie in staat is de ander als het andere deel van zichzelf in zichzelf te ontmoeten, groeit daarmee ook in het vermogen om de ander in het sociale verkeer meer als ander te erkennen.

Democratie rust op drie pijlers, zo beschrijft hij: *a)* erkenning van alle stemmen die er zijn, *b)* bereidheid tot samenwerking met en leren van elkaar, en *c)* participatie door ieder in het geheel (hfst. 2). Het zijn deze drie grondprincipes die Hermans als het ware naar binnen trekt, de psychische ruimte van het zelf in, om aan de hand daarvan de kwaliteit van de zelfdialoog te doordenken. Hoe kunnen we onze innerlijke democratie verbeteren, om daarmee ook de maatschappelijke democratie meer basis te geven? Dat is de centrale vraag in *Society in the self* en *Bedreigde psychodiversiteit*.

Normatieve wending?

Tot nu toe heb ik het werk van Hermans altijd gelezen als een hermeneu-

tisch kader, waarbinnen het menselijk functioneren zich verdiept laat begrijpen. Zowel zijn prestatie-motivatietheorie (PMT) als de ontwikkeling van zijn zelfconfrontatiemethode (ZKM) en zijn theorie van het dialogische zelf (DST) geeft een nader inzicht in onszelf en helpt ons bij het 'zelfverstaan'. Ze verschaffen een denkraam en (min of meer) een methode.

Het nieuwe werk van Hermans gaat verder en raakt aan de normativiteit van ons psychisch functioneren. Hij geeft in deze boeken niet alleen een denkraam om onszelf te begrijpen, maar wil tevens een bijdrage leveren aan een samenleving waar het goed toeven is. Deze normatieve inzet begint bij het Nederlandstalige boek direct met de eerste drie probleemstellende hoofdstukken. In het eerste agendeert Hermans het thema van macht en gehoorzaamheid, door de experimenten van Milgram en Stanford te beschrijven. Blijkbaar zijn er ik-posities in de mens die macht lekker vinden en andere ik-posities die bereid zijn om zich aan die macht ondergeschikt te maken en 'te doen wat er gevraagd wordt' – ook als dat bestaat uit het (moreel verwerpelijke) gedrag van het geven van schokken aan een medemens tot 380 volt of het kleineren van medemensen in een

Dr. M.A. de Ronde is lector begeleidingskunde bij de Hogeschool Rotterdam. E-mail: ronma@hr.nl.

uit de hand gelopen rollenspel van gevangenisje spelen.

Behalve ik-posities die raken aan de macht, verkiest het ik ook regelmatig de positie van het 'Ik heb gelijk!', zeker wanneer er morele vraagstukken in het geding zijn en wanneer het ik zich bevindt op de morele hoogvlakten van het normatieve oordeel. Het heeft weinig zin, zo betoogt Hermans, om deze dominantie van morele ik-posities te ontkennen. De kunst en opgave is echter om deze gepaard te laten gaan met tolerantie voor ambiguïteit. Erken, zo is de boodschap van Hermans, dat de mens een vat vol tegenstrijdigheden is. We hebben morele oordelen. Laat ze er zijn als een van de vele ik-posities. Durf tegelijk ook vriendschappelijke ontmoetingen aan te gaan met mensen op wie dat oordeel betrekking heeft. Dat biedt een 'geestverruimend potentieel van tegenstrijdigheden' (p. 71) en je zult zien dat er beweging komt in de ik-positie van het morele oordeel.

De drie kenmerken van de democratie – laat alle stemmen gelden, leer van elkaar en zorg ervoor dat ieder participeert – lijken in deze publicaties voor Hermans te gelden als normatieve richtlijnen voor het psychisch functioneren. De kenmerken van de democratie dienen zich nu aan als morele imperatieven voor de omgang van de mens met zichzelf en de vele stemmen die de ruimte van het zelf bevolken. In de hoofdstukken 4-6 werkt hij elk van deze principes uit, telkens rijkelijk ondersteund door (veelal sociaalpsychologisch) wetenschappelijk onderzoek. In het Engelstalige boek is daar nog een rijk hoofdstuk over hersenonderzoek aan toegevoegd. Bij dit alles laat Hermans overigens herhaaldelijk merken dat hij wil voorkomen zelf terecht te komen in de positie van 'Ik heb gelijk!'

Twee kritische vragen

Ik moet zeggen dat het lezen van de boeken bij mij een meerstemmige reactie opriep. Enerzijds was er instemming en beaming, maar anderzijds riepen de boeken ook een zekere leegte op en bleef ik na het lezen met het gevoel van een onvervulde wens achter. Wat maakt dat ik de eerdere boeken van Hermans als rijk en verdiepend ervoer en wat verschaft mij nu een soort van teleurstelling en ontevredenheid? Luisterend naar dit gevoel, in een poging het voor mezelf te verhelderen, kom ik tot twee punten van kritiek op het werk. Het eerste punt kan opgevat worden als immanente kritiek, door de gedachten van de auteur op zijn eigen boek toe te passen. Hermans pleit voor ambiguïteitstolerantie, maar zijn boek is zelf te weinig ambigu; het is te lineair en te doelgericht, naar mijn indruk, te eenstemmig doordat het (paradoxaal genoeg) te eenzijdig gericht is op de veelstemmige innerlijke dialoog. Alle onderzoeksresultaten worden in dezelfde richting geduid en gebruikt, met daarbij een ondertoon van positiviteit en ontwikkelingsgerichtheid. Daardoor ontstaat er wel een pleidooi maar geen dialoog.

Het tweede punt van onvrede betreft meer een externe kritiek. Ik kan me maar matig vinden in het onderliggende pleidooi. Of, beter gezegd, ik kan me er wel in vinden, maar ik denk dat het aangevuld moet worden met een tweede pleidooi, een tweede stem, een verwoording van een andere kant van de zaak. Behalve het idee dat alle stemmen gelden, moeten we naar mijn oordeel ook erkennen dat er betere en mindere stemmen zijn om naar te luisteren. Daarvoor is wel een zekere morele hoogvlakte nodig, want niet alle stemmen hebben een gelijke waarde!

Laat mij beide punten kort nader uitwerken, om van daaruit te komen tot een fundamentele vraag bij de theorie van het dialogische zelf.

Een te eenstemmig pleidooi voor meerstemmigheid

In de epiloog schrijft Hermans: 'Door het schrijven ben ik ervan doordrongen geraakt dat democratie geen haalbaar ideaal is, maar een spanningsveld. (...) Democratie is een spanningsveld omdat ze een waardevol doel is dat nooit ten volle bereikt zal worden en in elke nieuwe fase nieuwe problemen en uitdagingen met zich meebrengt' (p. 164). Een probleem van de huidige tijd is bijvoorbeeld dat we alles willen (alle stemmen willen laten gelden), maar niet alles kunnen, met als gevolg spanning en stress. 'Een antwoord kan gezocht worden in het dialogisch overleg dat de persoon voert met zichzelf en met anderen. De ontwikkeling van promotorposities is daarbij van bijzonder belang, omdat die orde en richting geven aan het zelf als geheel' (p. 165).

In deze zinnen komt het gehele boek samen. Het is de eerste opgave om de stemmen in jezelf te erkennen. Het is de tweede opgave om ze met el-

kaar in gesprek, in dialoog, te brengen. En vervolgens is het de derde uitdaging om de verschillende stemmen aan de hand van richtinggevende ik-posities (die promotorposities worden genoemd), te laten participeren in het grotere geheel van de eigen levensweg en -ontwikkeling.

Ik vraag mij af of Hermans hiermee de duistere kant van het menselijk innerlijk voldoende heeft gepeild. Er zijn geen nieuwe Milgram-experimenten voor nodig om te laten zien dat de mens nog steeds tot verschrikkelijke dingen in staat is – het nieuws getuigt er dagelijks van. In de democratie tellen alle stemmen gelijk en mag elke stem meedoen. Is het in de innerlijke samenleving echter ook niet de opgave om bepaalde ik-posities te overwinnen, te beheersen of – met een woord van Freud – te sublimeren? Ik heb de indruk dat in de Milgram-experimenten wel degelijk sprake was van een innerlijke dialoog bij de proefpersonen, getuige hun signalen van onrust, maar dat het de meesten van hen ontbrak aan moed om op te staan tegen de leider van het experiment en de stem van het eigen geweten te volgen. Men zou kunnen zeggen dat de proefpersonen aan de proefleider een promotorpositie toekenden, waardoor de onderworpen en gehoorzame ik-posities alle ruimte kregen.

Het zou meer congruent en consistent zijn met zijn eigen opvattingen als Hermans ook de keerzijde van de democratie zou benadrukken en hij in het boek het potentieel van tegenstrijdigheden meer zou toelaten. Het is waar dat het een wonder mag heten dat met de verlichting de absolutistische macht van de kerk en de monarchie in Europa (met name in Frankrijk) is gebroken en dat er een veelstemmige macht van het volk is gekomen. Is het echter tegelijk niet óók waar dat diezelfde verlichting de democratie heeft gevestigd in het geroofde land van de nieuwe wereld (de Verenigde Staten, Canada, Australië en Nieuw-Zeeland), door de inheemse bevolking uit te roeien of vergaand te onderdrukken?

Is democratie niet intrinsiek verbonden aan of misschien zelfs gefundeerd in competitief kapitalisme als economische ordening van de samenleving, omdat politieke vrijheid en economische vrijheid twee kanten van een zaak zijn? Als er niet een natuurlijke of een goddelijke ordening is van de onderlinge verhoudingen en de verdeling van de macht, is er dan niet bijna onvermijdelijk een kakofonie van stemmen, waarin uiteindelijk de grootste mond het lijkt te winnen? In sociaal opzicht is hier bij de inrichting van de democratieën rekening mee gehouden, met de scheiding van de machten en bijbehorende instituties van wetgeving, uitvoering en controle. Het zijn, ironisch genoeg, de democratische instituties die nodig zijn om de democratische vrijheden te beschermen. Er is een complex geheel van wetgeving voor nodig om de vrijheid van mens een beetje in te perken en daarmee te beschermen. Dat inzicht ontbreekt grotendeels in het werk van Hermans, waarin hij de democratie betreft op het functioneren

van de menselijke geest.

In ecologisch opzicht ontbreekt het in de maatschappelijke democratie grotendeels aan dergelijke instituties die de menselijke vrijheidsdrang en hebbelijkheid begrenzen. Waar mensen onderling een beroep kunnen doen op het recht, worden dieren massaal uitgebuit en misbruikt en wordt de ruimte die voor hen in de vrije natuur overblijft, bij de toenemende wereldbevolking steeds kleiner. De aarde lijdt zwaar onder de mensheid die zij heeft voortgebracht. Ik heb steeds sterker het gevoel dat we ons als mensen weer moeten oriënteren op een natuurlijke orde en daarmee op een maat die de aarde kan dragen, en dat we ons te ontwikkelen hebben in een ontvankelijkheid voor de stem van onze planeet, die onze kleine individuele stemmen verre overstijgt. Daarbij geldt niet het principe van 'de meeste stemmen gelden', maar eerder dat van de stem van Moeder Aarde die het laatste woord zal hebben. Het lijkt mij echter beter om daar niet op te wachten!

De meerstemmigheid die Hermans bepleit, is rijk en waardevol, maar ... tegelijkertijd is die ook voedingsbodem voor een mateloosheid die zich uiteindelijk niet alleen tegen de mens keert, maar tegen vrijwel elke levensvorm die onze aarde rijk is. Dat besef van urgentie mis ik in het boek.

Morele oriëntatie

Als dynamisch en inspirerend oriëntatiepunt in de veelheid van stemmen, en daarmee als moreel kompas, voert Hermans het idee van de promotorposities op: identificatiefiguren die zodanig onderdeel zijn geworden van het meerstemmige zelf, dat ze kunnen helpen om richting te bepalen en koers te houden. Hermans noemt namen als Nelson Mandela en Mahatma Gandhi – stemmen van belang

rijke anderen die we kunnen internaliseren. Deze waardevolle en aantrekkelijke benaderingswijze laat zien hoe Hermans het zich eigen maken van democratische waarden een plaats geeft binnen zijn theorie van het dialogische zelf: geen autoritaire of hiërarchisch opgelegde richtingwijzers van bovenaf, maar (als het ware vrijwillig geadopteerde) innerlijke adviseurs die meedoen in de dialoog, door andere stemmen van commentaar te voorzien, te onderstrepen of een bepaalde richting te geven. Ik vind deze gedachte heel sympathiek en herkenbaar. De grens tussen mijzelf en de ander is zo permeabel, doordat de gezaghebbende stem van die ander tot een stem in mezelf is geworden.

De vraag blijft open hoe mensen komen tot de keuze voor een promotorpositie – als je daarbij al van een keuze kan spreken. Hoeveel mensen laten zich voor het oriëntatiekader niet leiden door wat we als consumen-tisme zouden kunnen bestempelen? Er blijken (mogelijk van de weeromstuit) ook mensen, doorgaans jonge mannen en vrouwen, te bestaan die zich laten inspireren door strijders van de jihad en die, onder de geestelijke begeleiding van haatpredikers, hun leven offeren om zoveel mogelijk ‘tegenstanders’ te doden en angst te zaaien in de samenleving. Er bestaan blijkbaar ook moreel verwerpelijke promotorposities in de geesten van mensen, identificatiefiguren die niet deugen!

Om zich te laten voeden door democratische identificatiefiguren, moet er ergens al een democratisch verlangen wortel hebben gescho-ten. Mijn idee is dat morele opvoeding en moreel leiderschap meer zijn dan het aanwakkeren van een innerlijke dialoog. Het gaat ook, en in ouder-kindrelaties vooral, om het vóórleven van dat wat waardevol en

waarderingwaardig is. Alle stemmen tellen mee, ik deel dat principe, maar ik wil daaraan nogmaals toevoegen: niet alle stemmen hebben dezelfde waarde. Morele opvoeding en normatieve dialoog hebben daarom altijd een dubbelbeweging te maken: enerzijds moeten zij ruimte bieden en vrijheid verschaffen voor de eigen keuze en eigen oriëntatie, anderzijds moeten ze ook de weg wijzen en zelf morele oordelen durven uitspreken. Voor mij zou de spanningsvolheid van die dubbelbeweging nog meer mogen doorklinken in de beide boeken van Hermans.

Professor Hermans heeft de moed om zijn theoretische oriëntatie in de persoonlijkheidspsychologie door te trekken naar de normatieve vragen over wat goed samenleven is. Hij kiest daarbij voluit voor de waarde van de democratie en bepleit als voedingsbodem daarvoor de innerlijke de-mocratie van het luisteren naar de eigen veelstemmigheid. Ik denk dat dit vervolgens en uiteindelijk aangevuld dient te worden met het idee van de gewetensbeslissing en het idee van de persoon als morele eenheid.

Eenheid en veelheid

Hermans heeft met zijn theorie van het dialogische zelf de gedachte uit-gewerkt dat het zelf van de mens vele stemmen kent. Hij spreekt van po-sities die het ik kan innemen. Daarbij blijkt ook de ander deel van het zelf te zijn. Dit alles is overtuigend en inzichtgevend, omdat het aansluit bij er-varingen die wij allemaal kennen. Het biedt ook een rijke ingang om het zelf in zijn veelstemmigheid te verkennen. Hermans werkt de ingeslagen weg nu verder uit, door het zelf voor te stellen als een minimaatschappij waarin je maar het beste kunt kiezen voor een democratische vorm van samenleven met elkaar en dus met jezelf.

Mijns inziens heeft deze erkenning en verkenning van de veelheid alleen zin als die tegelijk ook gepaard gaat met de bevestiging van de eenheid van de persoon. Dat geldt zeker als ook het morele perspectief gaat mee-doen. Als de auteur ons als lezers aanspreekt door een pleidooi te voeren voor innerlijke democratie, dan heeft hij niet de intentie (zo veronderstel ik) om bijvoorbeeld alleen onze ik-positie met intellectuele interesse aan te spreken, of onze politiek geëngageerde ik of welke afzonderlijke ik-po-sitie dan ook; hij spreekt ons als persoon aan, als eenheid, als individueel mens die zijn verantwoordelijkheid in het leven draagt.

Dat geldt bij elk moreel appel dat op ons gedaan wordt. Moraliteit veron-derstelt, fenomenologisch gezien, de eenheid van het individu als persoon die raakbaar is in zijn gemoed en verantwoordelijk is voor zijn daden. Bij het nemen van een ingrijpende beslissing of bij de aanklacht rond een mis-drijf kunnen we niet zeggen dat ik-positie X of Y even de overhand had. Het mag feitelijk zo zijn, maar we zijn als persoon, als eenheid, aanspreek-baar. De dialoog is deel van die eenheid, maar die eenheid is meer dan de

dialoog alleen. Als persoon zijn we ook (na en via de dialoog) ten volle verantwoordelijk voor de beslissing van ons geweten en de keuze van ons hart.

Twee woorden

Hermans heeft een lange ontwikkelingsweg afgelegd: van zijn PMT, via zijn ZKM naar zijn DST. Toch is er in die route ook een constante, name-lijk dat de persoon altijd met meerdere woorden spreekt en meerdere po-sities in zich bergt en moet erkennen. In deze bespreking heb ik de auteur daaraan willen herinneren, door posities in te brengen die misschien ach-ter de horizon dreigen te verdwijnen. Naast de gelijkheid is er namelijk ook het gezag en naast de vrijheid is er ook de urgentie. En vooral: naast de veelheid is er ook de eenheid. Behalve de veelheid van de ik-posities, is er uiteindelijk toch de eenheid van het geweten.

LITERATUUR

- Hermans, H.J.M. (2012). *Between dreaming and recognition seeking. The emergence of dialogical self theory*. Plymouth: University Press of America.